

Nina Toudal Jessen. Videnskabs- og miljøhistoriker. Postdoc ved Saxo-Instituttet, Københavns Universitet og Kulturgeografisk Institut, Stockholms Universitet. Hendes igangværende DFF-projekt *Dry Lands, Wet Soils* undersøger tørlægning, dræning og grundforbedring i det 20. århundredes danske landskab og spørger til disse praksissers konsekvenser for nutidens landbrug og landskab.

Keywords: Planlægning, infrastruktur, landbrugsudvikling, fremtider, ingeniørvidenskab.

LAND(BRUG)ETS FREMTIDER – PLANLÆGNING OG LANDBRUG I 1960ERNES DANMARK

Gennem to spor undersøger artiklen forestillingen om planlægning og styring af fremtidens arealanvendelse i 1950erne og 1960erne: Det ene spor opruller et forslag til egns- og byplanlægning på Vestsjælland. Det andet spor fremlægger en række større dræningsarbejder, som blev foretaget i Åmosen på Vestsjælland mellem 1957 og 1966.

Artiklen spørger til, hvordan forestillinger om fremtidens arealanvendelse kom til udtryk henholdsvis gennem planer og ideer på den ene side, og så den fysiske konkrete, ombygning af landskabet på den anden. I artiklen viser jeg derfor, hvordan by- og industriudvikling blev samtænkt i planlægningen, mens landbrugets arealer blev holdt ude. For byers og industriens arealplaner var der specifikke krav til fremtidens Danmark og et ønske om at styre arealanvendelsen, mens landbrugets arealer ikke var indtænkt her. Dermed blev kun en del af det danske landskab indlemmet i fremtidstænkningen. Landbrugets fremtid var i stedet indbygget i dræningens og afvandingens rationale i form af fremtidige udviklingsmuligheder. Hvor industriens fremtid blev planlagt, blev landbruget i stedet formet af teknisk og ingeniørmæssig ekspertise, som omdannede mosejord til landbrugsjord.

I 1962 skete to ting uafhængigt af hinanden, der omhandlede Vestsjællands fremtid. For det første publicerede civilingeniør Poul Lyager og arkitekt Ole Thomassen publikationen "Vestsjælland. Program for en Egnspanlægning". Over 50 sider i landskabsformat udlagde ingeniøren og arkitekten mulighederne for udviklingen af Vestsjælland frem mod år 2000. Baggrunden for publikationen var dels diskussionen om en broforbindelse over Storebælt, dels at der i 1960 var kommet Principskitse til Egnspan for Storkøbenhavn.¹ Principskitsen udstak retningslinjer for hovedstadens udvikling og dens trafikårer. Som svar måtte der derfor frembringes forslag til vejlinjer, trafikårer og industrielle udviklingsmuligheder i det vestsjællandske. Det var ikke en juridisk eller politisk plan, men et oplæg til debat om den fremtidige udvikling af industri, trafik og bebyggelse i det vestsjællandske.

Midt i den egn, som egnsplanen omhandlede, strakte og strækker Åmosen sig som et bredt bælte mellem de nuværende Kalundborg, Holbæk og Sorø kommuner. Området er ca. 36 km² stort og er præget en bred, flad ådal, omkring Åmoseå. I dette område færdiggjorde entreprenørfirmaet Rasmussen og Schiøtz på vegne af Det danske Hedeselskab, Statens Landvindingsudvalg og en lang række lodsejere i 1962 den anden store dræning og uddybning af Halleby og Åmose Å efter fire års arbejde med gravemaskiner, oprensning og omlægning af åen.² Reguleringen af å-løbet skulle hjælpe fremtidens landbrug med at tage form, og uddybningen skulle sikre effektiv afvanding af i omegnen af 3300 hektar. Efter planen ville afvandingen tilgodese omkring 140 lodsejere. Et projekt af denne størrelse var et landvindingsprojekt, som tørlagde en region og ikke blot mange lokale dræninger. Formålet var at skabe mere landbrugsjord og forbedre eksisterende arealer – i denne sammenhæng kunne tørrere enge sine steder give mulighed for omlægning fra græs til korndyrkning. Samlet beroede optimismen om landbrugets udvikling i den tidligere – i landbrugets øjne – uproduktive, ustabile og usikre mose på den store ombygning af vandets veje og åens forløb.

Ved at læse disse to hændelser – egnsplanen og den regionale dræning – sammen, vil artiklen vise, hvordan både planlæggere, ingeniører og landbrugets egne på daværende tidspunkt forstod landbrugsjord som en arealanvendelse, der ikke skulle indtænkes og underordnes samme tankegodt som andre arealanvendelser. I artiklen spørger jeg til fraværet af planlægning for landbrugsjord i en tid, hvor planlægning fyldte en væsentlig del af den politiske debat.³ For på den ene side blev fremtidens fysiske rammer aktivt fremskrevet, beregnet og planlagt i forhold til samfundets institutioner og industri, og på den anden side af denne type fremtidspolitik stod landbruget med dets meget håndgribelige og konkrete interesser i landbrugsarealernes

1 Lyager og Thomassen 1962.

2 Begge åer udgør samme å-forløb men med forskellige navne alt efter lokalitet. Åen skifter navn flere gange i dens løb fra Valsøille til udløbet i Tissø, men i nærværende artikel anvendes blot Åmoseå, da den inden for afvandsingsområdet primært hedder Åmoseå.

3 Køber 2024, 28ff; Gaardmand 1993, 89; Illeris 2014, 33ff.

tilstand i datiden og i fremtiden. Denne interesse eksemplificerer jeg ved reguleringen og udretningen af Åmose Å, hvor de udtørrede og afvandede mosearealer skulle bidrage til at sikre en landbrugsmæssig fremtid, der ville være præget af mere teknologi, mere fart og mere effektivitet. Hvor egnsplanlægningen på dette tidspunkt var primært et ideologisk, immaterielt værktøj til at påpege ønsker for fremtiden og mangler ved den daværende situation, som ikke direkte forandrede arealanvendelsen eller landskabet, var ombygningen af Åmose Å en fysisk manifestation af forestillingen om landbrugets fremtid.

Analysen og artiklen bygger på planlægningsmateriale, kontrakter og tilsynsrapporter fra Det danske Hedeselskabs omfattende arkiv, hvor Åmose-projektets sagsakter fylder seks hyldemeter. I de mange mapper kan man følge og genskabe planlægningsprocessen og projektets udførelse, og dermed muliggørelsen af det landskab, der er Åmosen i dag. Derudover inddrager jeg Egnspanen for Vestsjælland for at lave en krydslæsning mellem den konkrete ombygning af landskabet og al dens praktik på den ene side og den ideologiske, forestillede fremtid, som et skitseforslag eller planudkast lægger op til på den anden side. Mens den ene type dokumenter går meget tæt på stedet, forbliver Egnspanen på et overordnet plan. Det fælles overlap ligger i fokuset på anvendelsen af arealer. Det er denne sameksisterende brudflade, der interesserer mig, for materialet lægger op til spørgsmål om, hvordan en sektor – landbruget – på et givent tidspunkt både igangsætter konkrete projekter, der omdanner landskabet, mens en anden sfære eller sektor – den offentlige samfundsplanlægning – samtidig forestiller sig og designer en fremtid, der ikke inkluderer den første. Som de to eksempler vil illustrere, var der – og er der, vil jeg argumentere for – en stadig spænding mellem ideologi og praktik, når det kommer til det åbne land og arealanvendelse. De fremtidsforestillinger, der kendetegnede egnsudviklingstanker (og de samtidige landsplanlægningstanker), gjaldt ikke på samme måde for landbruget. Der er en interessant spænding i dette skisma mellem egnsplanens fokus på industriens uforudsigelige udvikling, hvor planlægningen skal sikre plads og handlerum, og så landbrugets fysiske funderede, langsomme forandringer, som kræver kulturanalytisk og historisk fokus. Der var, vil jeg vise, i praksis en skelnen mellem den immaterielle forestilling om fremtiden, som kom til udtryk i planer, og så den praktiske og konkrete styring af fysiske forhold. Derfor har jeg også struktureret teksten ud fra det skalaskifte, som findes i forskellen mellem en plan på papir og et konkret, fysisk projekt. Det handler derfor om forholdet mellem forestillinger om fremtidens fysiske forhold og så styring af de faktiske, fysiske forhold.

Til sidst i artiklen argumenterer jeg for, at denne forhistorie også er relevant for nutidige beslutningstagere og planlæggere, fordi landbrugets særstatus i arealanvendelsen sammen med støtteordninger har besværliggjort grundlæggende strukturelle forandringer af landbrugets arealer. For er det muligt at sige, at relativt ukendte faktorer – såsom industriudvikling – i højere grad er åbne for nye forestillinger, end kendte erhverv som jordbruget? Det lader til, at landbruget både dengang og nu – pga.

dens jordbundne træghed og immobilitet, kun svært kan tænkes radikalt anderledes, end det allerede er.

Med disse nutidige perspektiver in mente udforsker jeg i denne artikel fremtidsperspektivet i dræningen af Åmosen og udviklingen af en egnsplan, og spørger til fraværet af landbruget i den fysiske planlægning, når nu landbrugets arealer trods alt også dengang fyldte det meste af det danske landskab.

At kaste lys over fremtiden: planlægning og projekter

Planlægning handler om at styre nutiden mod en ønsket fremtid. Planlægning er derfor et grundlæggende og uomgængeligt begreb for den moderne stat, og et begreb, der går på tværs af faggrene og på tværs af både statslige budgetter og private erhverv.

Ifølge den tyske planhistoriker Dirk van Laak ligger der i planbegrebet to lag, som ikke altid mødes. Først og fremmest den fysiske planlægning, som i et moderne samfund ses som en infrastrukturel nødvendighed. Her er planlægning særligt et styringsinstrument, der ifølge van Laak må findes for at kunne håndtere et moderne, komplekst samfund. Det andet lag består ifølge van Laak af et indbygget immateriel lag, hvor forestillinger om fremtiden formes og udgør en slags ledetråde for samtidens syn på fremtiden.⁴ I denne artikel illustrerer afvandingen og egnsplanlægningen netop skismaet og forholdet mellem praktik og forestillingsverden. Fremtiden skabes altså både i forestillingerne blandt magthavere og interessenter, men også gennem praktik og teknik – i det, videnskabssociologerne Sheila Jasanoff og Sang-Hyun Kim har kaldt *socio-tekniske forestillinger*.⁵ Det er i dette miskmask af aktører, praksisser og politikker, at fremtiden forstås, formes og påvirkes.

I praksis udspecificeres allehånde forestillinger om fremtiden i planlægningen: befolkningstilvækst eller stagnation, afvandring fra en region mod en anden, eller en forventning om at borgere ville ønske bestemte livstile i fremtiden. Men som Reinhardt Koselleck bemærker folder fortiden og nutiden sig sammen og former, hvilke fremtider, der på et givent tidspunkt kan forestilles. Koselleck påpeger også, at disse forestillinger altid er bundne til rum. Fremtiden er altså ikke uden for tid og sted, men findes som en sammenfoldning af de to.⁶ Idehistorikeren Jenny Andersson understreger, at der for Koselleck gik en lige linje mellem forestillingen om fremtiden og moderniteten, som udmøntede sig gennem vesteuropæiske sekulariseringsproces, og herunder styrkede tiltroen til rationalitet og videnskab som styrende for fremtidens samfund.⁷

4 Van Laak 2008, 306–7.

5 Jasanoff og Kim 2015, 4.

6 Koselleck 2018, 27.

7 Andersson 2018, 15.

I denne sammenhæng er det relevant at tænke fremtidsforestillinger, rationalitet og videnskab sammen med fysisk planlægning, fordi de tre netop mødes her. Netop tiltroen til rationalitet og videnskab peger på, at denne form for fremtidstænkning belyses bedst gennem planlægningens historie og særligt, de faglige discipliner der formede planlægningens udvikling. I perioden fra omkring år 1900 begyndte særligt såkaldte tekniske eliter med ingeniørerne i front at fordre en særlig pragmatisme omkring planlægning. Samfundsudviklingen skulle med andre ord bero på teknisk og mekanisk kunnen og udvikling. Gennem teknik og mekanik ville leveforholdene og erhvervsmulighederne forbedres, og her spillede ingeniøren en vigtig rolle som tilsyneladende apolitisk og uvildig ekspert.⁸ Tekniker-eksperter fik, som den tyske historiker Frank Uekötter skitserer, en gennemgribende indflydelse på, hvordan politisk rationalitet blev kædet sammen med ingeniøren og teknikernes planlægningsmæssige faglighed.⁹

I praksis fik ingeniørerne fik en vigtig rolle i forestillingen om en rationel forvaltning og styring af landskabet. Ikke mindst blev ingeniørerne garanter for den fysiske planlægning, som skulle skabe de rum, hvor den rationelle forvaltning kunne passe ind. Skitser, trafiklinjer og kort med fremskrivninger blev en del af den rationelle forvaltnings sprog, og kunne dengang som nu af beslutningstagere og planlæggere bruges til at skabe en forestilling om stort handlerum, når det kommer til fysisk planlægning. Forestillingerne om fremtidens landskab skulle udtrykkes og vises, og dengang som nu udtrykker visualiseringer og kort handlekraft og fremtidssyn.¹⁰ Det vil jeg i denne artikel også illustrere med eksemplet fra den vestsjællandske egnsplan.

Udover gennem planer på papir og i politik spillede spillede tekniker-eksperter i en dansk kontekst særligt en rolle blandt ingeniørerne fra Det danske Hedeselskab. Her gik indgreb i vandforhold og efterfølgende grundforbedring under betegnelsen kulturteknik eller "kulturteknisk vandbygning".¹¹ I videste forstand betegnede kulturteknik både planlægning og udførelse af afvanding, samt efterfølgende grundforbedring gennem detaildræning, spredning af kalk, mergel og gødning. Men kulturteknik-begrebet var også et udtryk for en særlig teknocentrisme, som betonedede teknikens rolle i planlægningspolitikken, og samt teknikens grundlæggende betydning for udviklingen af et moderne samfund og ikke mindst opbygningen af stærke stater. Grundforbedring blev altså stedet for landbrugets praksisser og ingeniørernes beregninger mødtes og smeltede sammen og skulle sikre en stadig udvikling af dansk landbrugs evner og økonomi i en forestilling om et stadigt bedre landbrug. Ingeniøren som planlægger og udfører af fremtidens landskab, spiller derfor en væsentlig rolle i de konkrete eksempler nedenfor.

8 Van Laak 2008, 310; Meiske 2021.

9 Uekötter 2018.

10 Olesen, Galland og Hvingel 2016, 67.

11 Stenak 2005, 17.

Den tænkte fremtid: Vestsjælland som egn 1950 og frem

Der var i tiåret 1955-66 en langstrakt debat om planlægningen og styringen af fremtidens samfund, herunder også anvendelsen af det danske areal. Her blev fysisk planlægning blev set som et middel til at styre social og økonomisk udvikling.¹² Beskyttelse af (og bevidsthed om) kulturminder, uddannelsesmuligheder, erhvervsudvikling og infrastruktur blev forsøgt samtænkt og udviklingen koordineret mod fremtidssikrede muligheder for alle borgere i landet.¹³

Debatten om egnsudviklingen i Danmark blev igangsat af vestjyske lokalpolitikere, som frygtede for et forarmet og fattigt Vestjylland, der ville blive hægtet af den industrielle udvikling i det økonomiske opsving i årene efter Anden Verdenskrig.¹⁴ Vestjyderne fokuserede primært på erhvervslivets ulige muligheder i Vest- og Østdanmark, og de deraf følgende sociale uligheder. Denne frygt gjaldt også andre egne af Danmark. I deres behandling af egnsudviklingslovens indvirkning på henholdsvis Holstebro-egnen om Lolland viser etnologerne Jeppe Høst og Sille Radoor, hvordan egnsplanlægningen blev skubbet frem af lokale erhvervsinteresser og erhvervsklubber – hvilket dog ikke i sig selv sikrede regional udvikling, men at det først var da, der kom en debat om beskæftigelse og såkaldte arbejdsløshedsøer, at egnsudvikling blev et politisk og økonomisk emne.¹⁵ Det medførte indførslen af Egsudviklingsloven i 1958, som skulle sikre udviklingsmuligheder på tværs af landet gennem udligningsstøtte, hvor fattigere egne kunne søge støtte til erhvervsudvikling. I en bredere kontekst fyldte spørgsmålet om magtforholdet mellem hovedstaden og resten af Danmark, hvor København blev forstået som centrum og resten som potentiel periferi. Væksten i hovedstadsområdet i 1950erne sugede arbejdskraft fra resten af landet, og efterlod arbejdsløshedsøer andre steder.¹⁶

Diskussionen og problematikkerne førte til, at en lang række kommuner satte gang i udarbejdelsen af egnsplaner for deres områder.¹⁷ Generelt koncentrerede planlæggerne sig om byernes og infrastrukturens udvikling, hvor tegninger, kortbilag og projekter angav byen og småbyens udvikling. De dele af planlægningen, der handlede om det åbne land, fokuserede på vejlinjer, skovrejsning og fredningspotentialer og dette ofte ud fra et hensyn til infrastruktur og udvikling af industri.

Det var denne plantradition, som også Egsplanen for Vestsjælland skrev sig ind i. Det var de to amter – Sorø og Holbæk – der sammen med købstadskommunerne Korsør, Skælskør, Kalundborg og Slagelse bestilte planen, som blev udarbejdet som

12 Kristensen 1966; Vejre 2016. Se også: Kaufmann og Ott 1968.

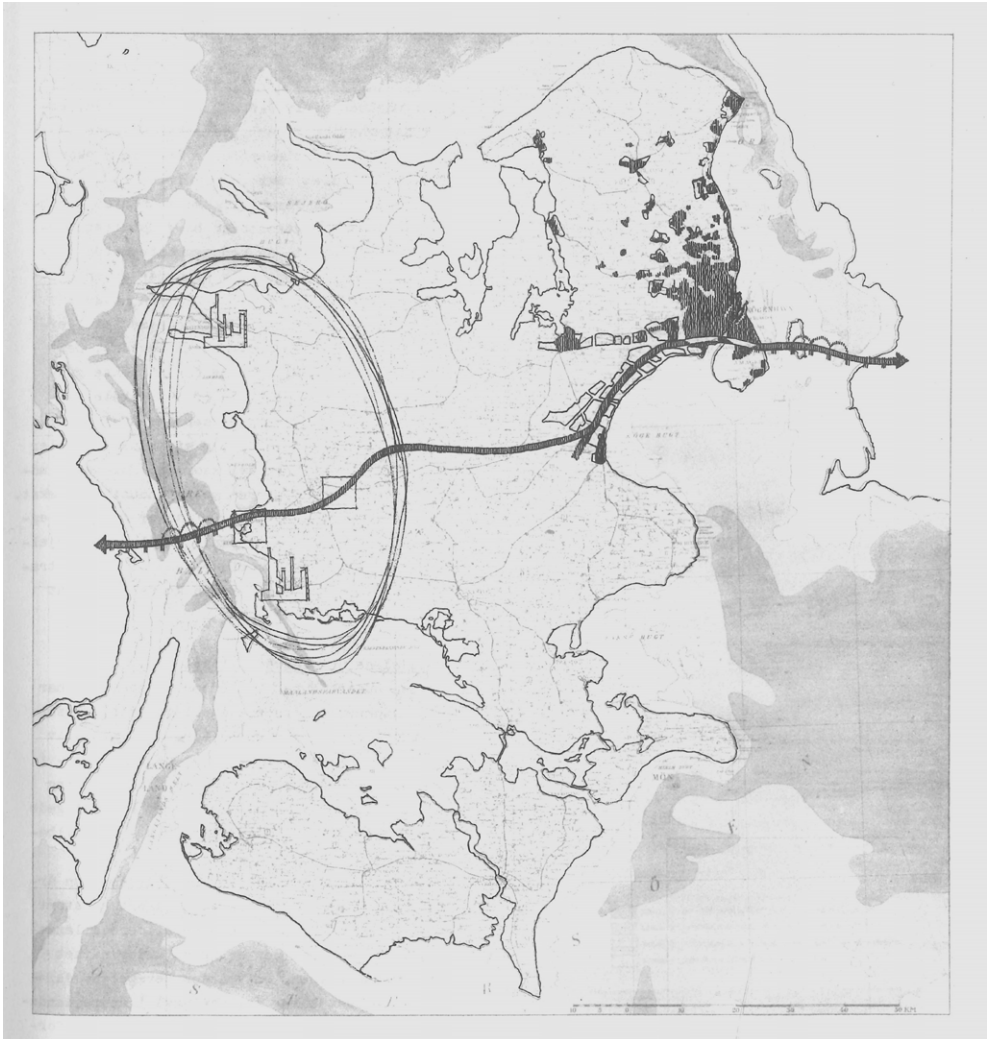
13 Illeris 1998.

14 Møllgaard 1977, 81.

15 Høst og Larsen 2016.

16 Møllgaard 1981, 91.

17 Illeris 2014.

"Plan 1" angiver egnen som helhed med den skraverede oval. Bemærk både Storebæltsbroen og Øresundsbroen er angivet som fremtidige trafikale årer.

Kilde: Lyager og Thomassen: "Vestsjælland. Program for en egnspanlægning" 1962.

svar på Hovedstadsplanen for København, der angav de infrastrukturelle, trafikale og økonomiske udviklingsplaner for Storkøbenhavn.

I publikationen afgrænses Vestsjælland som egn til Kalundborg i nord til Korsør i syd. Så selvom det var de to amter, der bestilte rapporten, afspejlede afgrænsningen hverken gamle herreds eller amtsgrænser og på den måde præsenterede planen en ny inddeling af området, som snarere orienterede sig mod bevægelseslinjer og infrastrukturelle forhold, end traditionelle geografiske skillelinjer. Som så mange andre af tidens publikationer ledsagedes teksten af illustrative kort, der på stiliseret vis afgrænser Vestsjælland som egn, og illustrerer tekstens pointer på let afkodelig vis, som planlægningsideer allerede da havde en lang tradition for.

Egnen forstås her som en udviklings- og forandringsmulighed, og det er nærliggende at læse planen som et forsøg på at skabe en ny lokal samhørighed i et område, hvor man tydeligt gik imod en overvægt af industriarbejdspladser. På daværende tidspunkt var størstedelen af egnen præget af landbrug, men i Kalundborg var der begyndende industriel udvikling, mens kystområderne mod Storebælt var vidne til en stærk udbygning af sommerhusområder. Industri- og bebyggelsesudviklingen var derfor planens hovedfokus, og den kredsede i sin helhed om erhvervs- og bosætningsmuligheder på Vestsjælland. Ikke mindst fokuserede forfatterne udviklingen af egnen som et modstykke til hovedstaden. Der var tale om formodninger og anvisninger til fremtidige prioriteringer, samt oplæg til styring af især trafik og uddannelse, som begge var væsentlige komponenter i den daværende samfundsplanlægning. De to elementer er interessante for de peger begge på mobilitet som en uundgåelig del af fremtidsforståelsen og som et afgørende redskab for udvikling. Privatbilismen var relativt ny, men stærkt stigende, lige som uddannelseslandskabet ændrede sig med skoleloven af 1958, hvor realskoler gav anledning til skolebørn nu også skulle være mobile. Det var dermed både fysisk og social mobilitet, der skulle angives en retning for.¹⁸ En del af egnsplanens formål var således også at anspore til lokale diskussioner om interesseafvejninger og en form for styring af især trafikal udvikling lokalt på egnen, samt de infrastrukturelle muligheder der knyttede sig til samtidens debat om en broforbindelse over Storebælt (Broen blev indviet i 1998). Diskussionen foregik dog allerede dengang, hvilket også understreges i planlæggerens lange tidsperspektiv, hvor publikationens forslag rakte frem mod år 2000. Forestillingen om den fysiske fremtid hang således i planlæggerens øjne tæt sammen med forbrugsmønstre, uddannelsesønsker og det abstrakte behov for mobilitet.

På trods af fokuset på mobilitet, var egnsplanen bundet på områdets naturgrundlag, som udviklingsmulighed for industrien. Hele publikationen er bygget op omkring en geologisk-geografisk redegørelse for egnens naturgrundlag, hvor landområderne øst for Korsør som værdifulde landbrugsarealer, der "utvivlsomt bør bevares intakt, selvom landbrugsjord står for at skulle inddrages til andre formål."¹⁹ På trods af disse jorders landbrugsmæssige kvalitet, måtte landbruget acceptere, at det ville skulle underlægges andre hensyn, hvor det industrielle hensyn og muligheden for udbygningen af vejnettet vægtede højere.

Derudover understregede forfatterne vigtigheden af at lokalisere forekomster af stenfrit ler til teglværksindustrien, samt en tilbunds gående undersøgelse af grus- og stenforekomster til bygge- og anlægsindustrien. Alle typer af jord var værdifulde – men anvendelsen vægtedes forskelligt. I denne henseende reduceres landbrug til en bestemt jordanvendelse, mens de udspecificerede jordtyper, samt vandet vil være altafgørende i forhold til placering af industri. De to forfattere skrev f.eks.

18 Gjerloff et al. 2014, 354–56.

19 Lyager og Thomassen 1962, 6.

”Af betydning for eventuel industrialisering kan også være at vandafstrømningsforholdene – bortset fra Tissø-området – ikke synes gunstig, hverken for kunstig vandning eller for industrilokalisering i større omfang.”²⁰ Det væsentligste at planlægge efter var altså naturforhold og topografi. På den måde forstås udvikling ud fra et lokaliseringsperspektiv, der angiver den bedste placering til en given industri ud fra en meget jordnær og konkretinteressesfære.

På den anden side af dette lokale perspektiv stod den frygt for det europæiske marked, der er tydelig i egnsplanen. Det europæiske marked rumsterede på dette tidspunkt som en trussel for landbrug og byerhverv; et forhold man i 1950erne måtte forholde sig til og som formede forestillingen om fremtidens landbrug og fremtidens byudvikling. Ud over usikkerheden omkring afsætningen af landbrugsprodukter på det europæiske marked, var der også en erhvervsudflytningsproblematik, hvor man frygtede, at lokale og danske arbejdspladser ville flytte til udlandet, hvis erhvervsmulighederne ikke blev bedre. Også disse overvejelser som påvirkede diskussionen om egnsudvikling.²¹ Så på trods af det stærke fokus på lokalisering af egnede industrilokaliteter, bedste placering til regionale centre og udviklingsmuligheder, var der en bevidsthed om og frygt for industriens mobilitet på tværs af regionale og nationale grænser.

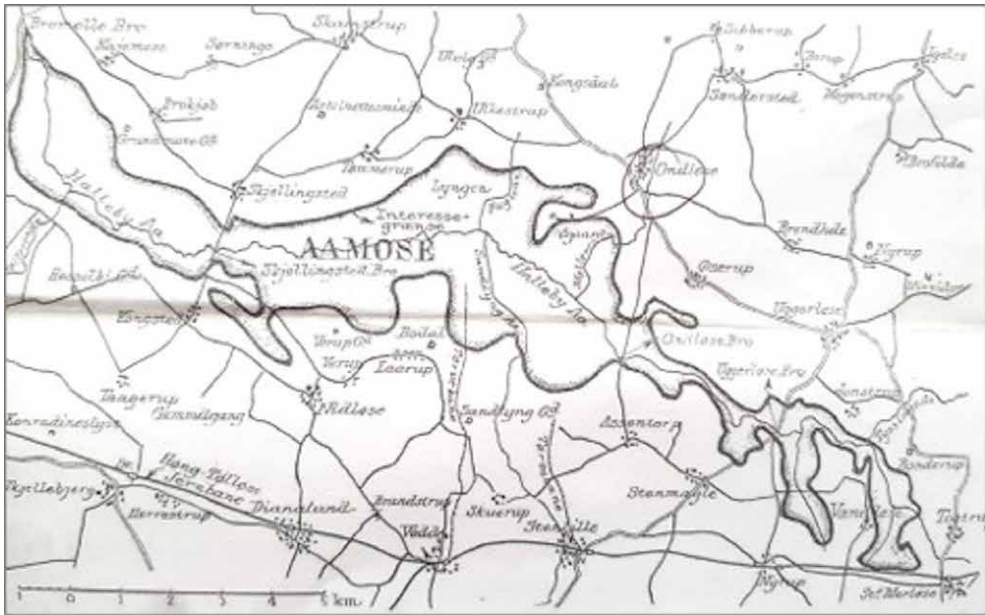
Man kan modstille Egnplanens fremtidstanker med landbrugets, som i 1950erne blev forstået ud fra en række sammenhængende problematikker: For det første forventede man fortsat afvandring af arbejdskraft fra landbruget mod industrien. Denne afvandring var begyndt i slutningen af 1800-tallet, men gik for alvor hurtigt i årtierne efter Anden Verdenskrig. Afvandringen skete især blandt landbrugets løsarbejdere, som tog mod byerne for at arbejde i den voksende industri. Her var lønningerne højere end i landbruget. Dermed blev forventningen til landbrugets fremtid også formet af misforholdet mellem introduktionen af en ny teknologi i landbruget og så den manglende stigning i indkomst. Som historikeren Ann-Christina L. Knudsen påpeger, kan en traktor afhjælpe en masse praktisk arbejde for landbrugeren, men den giver ikke i sig selv et større økonomisk udbytte. I industrien forholder det sig ofte modsat. Her giver en forbedret teknologi hurtigere afkast.²²

Der var i datiden en forventning om, at mekaniseringen i landbruget fortsat ville skubbe til afvandringen fra landbruget, og at der i fremtiden ikke var samme behov for arbejdere i sektoren. Dermed hang koblingen mellem egnsudvikling og beskæftigelse – i debatter mellem 1950 og 1970 – lidt underforstået sammen med landbrugspolitikken i den forstand, at afvandringen fra landbruget, dårlige lønforhold, samt ringe muligheder for at unge landmænd kunne etablere sig, alle var faktorer, der medvirkede til arbejdsløshed lokalt, og som egnsplaner måtte tage bestik af. Alligevel forbliver sammenhængen mellem planlægningspolitikken i 1960erne og den samti-

20 Lyager og Thomassen 1962, 6.

21 Lyager og Thomassen 1962, 2.

22 Knudsen 2009, 25.

Afgrænsningen af afvandingen i forslaget fra Det danske Hedeselskab.

Kilde: Hedeselskabets Tidsskrift nr. 20, 1930.

dige landbrugspolitik i det mere konkrete materiale i kun vag.²³ Der var altså ingen forestillinger om landbruget, der ikke blot videreførte allerede igangværende processer med afvandring af arbejdskraft mod byerne.

En anden problemstilling, hvor planlægning og landbrugets fremtid blev adskilt, var i den stigende frygt for mulig mangel på landbrugsjord på grund af by- og industriudvikling.²⁴ Denne forestilling om den landbrugsmæssige fremtid fremstår med nutidens øjne passiv og opgivende, når den stilles op overfor den samtidige fortælling om industriens aktive udvikling, sådan som nævnt ovenfor. Landbruget skulle ikke forvente at kunne gøre uhæmmet krav på selv gode langbrugsjorder, hvis infrastrukturudvikling skulle kunne lade sig gøre. Man kan sige, at der i planlægningen på daværende tidspunkt ikke præsenteredes større ideer og tanker om, hvordan landbruget forestilledes at udvikle sig – blot var det altafgørende at sikre, at der stadig var landbrugsjord til rådighed for erhvervet. Det var et spørgsmål om fremtidig plads til både nye land- og husmænd, samt opretholdelse af landbruget. Kvaliteten af jorden blev derimod ikke diskuteret.

Således handlede landbrugets fremtid i modsætning til industriens forskellige afvejninger af trafikforhold og havde mere eller mindre kun om adgang til jord, og om det åbne lands arealer som landbrugsarealer per se. Man kan diskutere, om det ikke blot lå implicit og landbrugets magt dengang var så omfattende, at spørgsmålet om, hvilket landbrug der ville komme i fremtiden, blot ikke var relevant. Landbru-

23 Jensen og Jørgensen 2000; Gaardmand 1993.

24 Jessen 2021.

gets selvfølgelige krav på arealer, kan kan illustreres gennem kort og kartografiske repræsentationer. Her angives landbrugsarealer ofte med hvid, som oprindeligt blot angav åbent og fremkommeligt terræn, men ikke nødvendigvis landbrug, idet kortlægningen oprindeligt blev lavet af militære hensyn, hvor åbent terræn var en meget væsentlig information.²⁵ I planlægningspraksis og senere forvaltning er den hvide matrix gået over til at være landbrug som den grundlæggende anvendelse alt andet må forholde sig til, hvor skove, strande, heder og andre arealanvendelser bliver angivet med farver og signaturer på kort.²⁶ Landbruget eksisterede ikke som særskilt kategori, men er matrix for alt andet. Dette fravær gjaldt og gælder ikke kun for kort, men som udfoldet oven for, også blandt planlæggernes forestillingsverden.

For at undersøge, hvordan landbrugets fremtid blev konkret, vender jeg nu blikket mod den fysiske, konkrete fremtid form af udretningen af Åmoseå og afvandingen af Åmosen som eksempel på, hvordan fremtidens landbrug blev bygget. Jeg forfølger i de næste afsnit ombygningen af Åmose-å, samt etableringen af en tunnel for igennem et tæt, empirisk eksempel at vise, hvordan fremtidens landbrugsjord skulle skabes.

Den fysiske fremtid: Styring af Åmosen over tid

Åmosen var i århundreder en svært passabel grænse mellem syd og nord på det vestlige Sjælland. Over de cirka 30 kilometer fra Undløse bro i øst til Bromølle kro i vest falder landskabet kun omtrent to meter. Ved Bromølle tager åen et brat knæk og et fald, som fører vandet ind i lille Åmose og videre ud til Tissø.

I nord-syd gående retning var der tidligere kun sikker passage ved netop Bromølle kro og Undløse bro. Resten af terrænet var flad mosebund, der ikke kunne krydses i våde tider.²⁷ De første forsøg på at skabe bedre passage i området kom i midten af 1700-tallet, da de lokale bønder havde oprenset Åmose-å for at få bedre afvanding fra mosen. Dernæst, i 1772, blev det besluttet, at Åmosen skulle opmåles og matrikuleres. Her begyndte nyordningen af det ellers øde og uordentlige landområde, som mosen udgjorde. Opmålingen og matrikuleringen fastsatte også åens bredde, dybde og pålagde bønderne oprensingspligt.²⁸

Første reelle afvanding af Åmosen var ikke på tegnebrættet før et forslag fra Det danske Hedeselskab blev præsenteret i 1872 og så efterfølgende nedstemt i en landvæsenskommission. Kommissionen vurderede, at omkostningerne ikke stod mål med udbyttet i form af forbedrede enge og græsningsarealer. I begyndelsen af 1920erne henvendte en række lodsejere i Åmosen sig på ny til Det danske Hedeselskabs kulturtekniske afdeling, som igen projekterede en afvanding. Som tidligere nævnt dækkede

25 Svenningsen et al. 2022, 83.

26 Fritzboeger 2017, 48f.

27 Nielsen 1930.

28 Mohr 2008, 166–67.

kulturteknik over afvanding og dræning med henblik på at højne landbrugsproduktionen, men i selskabets eget regi blev den kulturtekniske afdeling primært ansvarlig for større drænings- og afvandingssager. Små drænprojekter på enkelte marker hørte til en anden afdeling.²⁹ I den kulturtekniske afdeling var der større projekter på spil, sådan som Åmose-afvandingen.

På trods af lokale protester om rentabilitet og udgiftsfordeling opnåede det nye projekt finansiel støtte og blev gennemført i årene 1927-32. Det bestod i en udretning af en lang strækning af åen, uddybning af åens bund og udretning af siderne, så vandet fik hurtigere forløb og blev ført videre mod Tissø og Storebælt i høj fart. Projektet lykkedes, og derfor kunne Holbæk Amts Avis i 1939 skrive: "Skynd dig – om føje år Åmosen som en kornmark står".³⁰ Afvandingen af de 3300 hektar i og omkring mosen, som blev færdig i 1932, kunne nu endelig besigtiges og resultaterne undersøges. På syv år var mosen sunket 30 centimeter til gavn for landmænd og tørvegravere.

I de følgende år opdyrkede lokale landmænd mosen, og yderligere moselodder blev udnyttet intensivt til tørveproduktion under 2. Verdenskrig. Da tørveafgravning og smuldskrab fjerner materiale fra mosens overflade, synker terrænet efterfølgende. I dette tilfælde sank arealerne mange steder 1-2,5 meter hvilket gjorde, at markerne kom til at ligge under de afvandingskanaler, der skulle trække vandet væk fra området.³¹ Resultatet var, at der igen var omfattende oversvømmelser af marker og enge, fordi åen lå højere end de omkringliggende arealer. Allerede i 1953 efterspurgte lodsjeere i området en ny-dræning og ny-afvanding af Åmosen – denne gang mere effektiv end den første.

Kravet om udbygning af den allerede udrettede å understreger, hvordan vedligehold er et ofte overset problem ved infrastruktur, sådan som geograferne Stephen Graham og Nigel Thrift har påpeget.³² I Åmosen var det en kombination af aktive forandringer i mosen og så jordbundsforhold, der gjorde, at afvandingen ikke længere fungerede. Afvandingen af mosen kombineret med den omfattende tørvegravning under 2. Verdenskrig havde, som nævnt forårsaget, at hele terrænet havde sat sig. På den måde var det selve anvendelsen af mosen som medvirkede til at fremskynde nødvendigheden af vedligeholdelse og behovet for at styre de vandmasser, der fortsat løb gennem området. I den offentlige samtale lykkedes det fortalere for en ny-afvanding at få fremstillet Åmosen som et ruinlandskab, hvor samfundet ødslede arealer bort, så længe en ny-afvanding ikke blev gennemført.³³ Vedligeholdet og dermed fremtiden for området blev knyttet til en forståelse af spild af plads, der kunne og skulle optimeres for at fremtidssikre arbejdspladser og give muligheder til lokale bønder. Igen

29 <https://ordnet.dk/ods/ordbog?query=kulturteknik&tab=for> (Besøgt 27/09/2024).

30 Holbæk Amts Venstreblad, 1939.

31 Hedeselskabets Tidsskrift 1956.

32 Graham og Thrift 2007; Bijker 2007.

33 Holbæk Amts Venstreblad 1953.

skulle landskabet styres i den ønskede retning, hvor teknik i form af gravemaskiner og beton i højere grad end under den første afvanding spillede en væsentlig rolle.

Statens Landvindingsudvalg godkendte den nye afvanding af Åmosen i november 1956. Udvalget tilkendte projektet støtte efter lov nr. 599 af 14. november 1940, også kendt som landvindingsloven.³⁴ Loven havde siden den trådte i kraft haft to formål: for det første at sikre fødevarerforsyning gennem støtte til indvinding af land fra fjorde, søer og havet til landbrugsjord. For det andet skulle dette arbejde ske ved håndkraft, sådan at arbejderne modarbejdede arbejdsløshed under krigen. Efter krigens afslutning gjaldt loven fortsat, og en lang række store landvindingsprojekter blev igangsat for at fortsætte arbejdet med at dræne og tørlægge våde områder.³⁵ I Åmose-projektet forsvandt landbruget ud af projektet, så snart det var godkendt af staten, og ingeniørerne fra Det danske Hedeselskab, samt entreprenørerne fra firmaet Rasmussen og Schiøtz tog over. Amtsvandinspektør Ejnar Nielsen fra Holbæk stod som repræsentant for landbrugsministeriet og dermed som bygherre. Som jeg vil vise i det følgende, blev det snarere et infrastrukturprojekt end et projekt til sikring af fremtidens landbrug.

Det store Åmose-projekt 1957-1962

Den anden ombygning af Åmosen var langt mere omfattende end første. Hvor afvandingen i 1927-1932 primært anvendte uddybning og udretning af brinker som middel til at afvande, introducerede den anden afvanding et nyt element i landskabet og i kampen for at styre vandet: en tunnel i skoven ved Bromølle kro.

Ved Bromølle kro var og er åen smal. Her løber og løb den også tidligere tæt forbi kroen og videre ind i skoven. I skoven findes stejle brinker på begge sider af åen. Brinkerne i skoven ved Bromølle kro bestod og består af plastisk ler, som let skrider sammen og skrider ud. Stedet havde været den tidligere afvandings – og også alle tidligere forsøg på afvandinger – akilleshæl, fordi det smalle stykke af åen måtte udbygges for at få større mængder vand igennem. For at undgå skred og sammenstyrtninger, som havde været problematiske tidligere, foreslog Det danske Hedeselskabs ingeniører i 1954, at der kunne bygges en tunnel, som åen skulle føres igennem. Dette ville kunne sikre et konstant afløb af vandet gennem den nærliggende skov.³⁶ Den foreslåede tunnel ville strække sig over 900 meter og skulle bygges i det oprindelige åløb, som skulle uddybes og fyldes ud med den støbte betontunnel. Fra ingeniørernes side var tunnelen afgørende for at fremtidssikre afvandingen, fordi resten af afvandingen afhang af frit løb netop på dette sted. Fra skeptikernes side blev tunnelen inden projektets igangsættelse anset for at være et større indgreb i skoven.

34 Hedeselskabets arkiv. Sagsmapper 888 – Aamosen.

35 Hansen 2008; Helmer Pedersen 1971.

36 Holbæk Amts Venstreblad 1954.

Den lokale godsejer Justus Schwensen udtalte på vegne af sig selv og andre lodsejere, at de håbede, man kunne undgå tunnelen, fordi "de var blevet lidt triste i sindet over at høre om tunnelen og [...] hvis det er teknisk muligt at undgå tunnelen, så må en sådan ikke opføres. Det vil være vandalisme, at lade åen gå gennem sådan et bygværk, idet det meget smukke parti vil forsvinde."³⁷ Som modsvar til dette var fortalernes argument, at man ikke kunne lade æstetik stå over landbrugets og forsyningssikkerhedens udviklingsmuligheder. Her skulle landbrugsjorden skaffes frem af mosens ellers uproduktive arealer. Dette argument og tekniker-eksperternes rationale vandt efter nogen tid over de æstetiske hensyn, som især godsejerne og skovejere frembragte. En effektiv og fremtidssikret afvanding kunne kun løses med en tunnel, lød det afgørende svar fra Det danske Hedeselskabs civilingeniør Jacobsen.

Udover at åen skulle føres gennem en tunnel, indebar projektet en forlægning af et eksisterende vandløb og gravningen af en ny kanal. Der skulle graves nye kanaler, hvor åløbet skulle lægges, ligesom den oprindeligt opgravede å skulle yderligere udbygges og ikke mindst åens brinker og sider skulle sikres mod skred fra brinkerne. Mange af arealerne, der blev afvandet, skulle også yderligere detailafvandes (dvs. drænes inde på markerne med mindre drænrør). De steder, hvor der havde været gravet tørv, skulle også planeres. Selve fjernelsen af vandet og udretningen af åen var altså en ting – på alle markerne måtte ejerne selv tage sig af at forbedre deres jord. I den forstand var der ikke blot tale om en forandring af vandløbet, men en nyordning af hele mosen og dens brug for fremtidens skyld.

Anlæggelsen begyndte i sommeren 1957. Mens arbejdet skulle foregå, blev åen ledt uden om byggegruben, så den løb parallelt med byggepladsen.³⁸ Dette var sværere, end det havde været beregnet på papiret. Det plastiske ler, der var omkring Bromølle, skred sammen på grund af regnvejr. I rapporterne som de tilsynsførende ingeniører Svend Oustrup og E.B. Jacobsen skrev på skift stod gravemaskinerne gentagne gange stille, når arbejdet standsedes på grund af regn i foråret i 1958. Vandstanden i åen steg og faldt med få dages mellemrum, hvilket besværliggjorde kontinuerligt arbejde med uddybning af åen.

Arbejdet med uddybningen foregik over flere år og begyndte fra Undløse bro og gik mod Bromølle og dermed tunnelen. Helt konkret afspejler ombygningen af mosen og arbejdet med tunnelen mødet mellem moderne infrastrukturprojekter og landbrugets udvikling, uden at dette dog artikuleredes i høj grad i de mange mapper og dokumenter, der udgør Åmose-afvandingsens skriftlige kildemateriale. Mængden af materiale viser et langsomt udrullende arbejde, hvor det møjsommeligt repetitive arbejde med tilsyn, varsling af lods- og bredejere, flytning af jord og maskiner understreger de mange lavpraktiske hensyn, der skulle tages i et infrastrukturprojekt

37 Rigsarkivet. Statens Landvindingsudvalg. 1073. 1940-1972. Projekter. Aamosen 1411a og 1411b. Underudvalg for Øerne. Møde 969.

38 Rigsarkivet. Statens Landvindingsudvalg. 1073. 1940-1972. Projekter. Aamosen 1411a og 1411b. Underudvalg for Øerne. Møde 1279.

af denne størrelse. De tilsynsførende ingeniører skulle ud over udretningen af åen med dens mudder, bundforhold og brinker også forholde sig til lodsejeres læhegn, småplantager, andeopdræt og privatbrønde.³⁹ I tilsynsrapporterne, som Oustrup og Jacobsen skrev fortløbende, vokser projektet frem, og for den nutidige læser springer beskrivelserne af maskinernes fremfærd langs åen og ingeniørernes mange samtaler, overvejelser og megen koordinering i øjnene. I det daglige arbejde med at fremskaffe fremtidens landbrugsjord eksisterede kun det, man kan kalde et praktisk nu, som bestod af alle disse overvejelser. Vejen hen mod et nyt landskab og ny landbrugsjord var formet af matrikelnumre, nivelleringer, afsætning af målepunkter og afstrømningsforhold, der skulle redegøres for på stedet eller inden for kort tid. I tilsynsrapporterne struktureres landskabet ud fra disse tal, hvor det teknisk mulige er det efterstræbelsesværdige mål. Kontrasten til planlæggerens fremtidsvisioner i Egnspanen er slående.

Som rådgivende vandbygningsingeniører og repræsentanter for Det danske Hedeselskab indtog Oustrup og Jacobsen naturligvis rollen som eksperter på projektet. Deres roller som faglige indpiskere er tydelige, når de gentagne gange påpeger fejl og mangler blandt entreprenørerne. Særligt de jævnlige møder mellem Statens Landvindingsudvalg, entreprenørerne og Hedeselskabet viser den teknocentrisme hele projektet udsprang af. Her er ingen spor af de overvejelser eller protester, som modstandere eller kritikere ytrede både forud for igangsættelsen eller undervejs. Derimod indkapsler møderne forholdet mellem praktik og ekspertise, som altid befinder sig i en spænding mellem nu'et og fremtiden, det materielle og det immaterielle. Det er her værd at drage en parallel til antropologerne Penny Harvey og Hannah Knoxs studie af vejbygning i Peru, hvor de bemærker, at "Certainly in the terms of abstractions of engineering science which parcelled the land up into quarries and dumps and categorized materials as useful or not for the purpose of building a road, the earth was a standard reserve. Yet at the same time, for road builders these abstractions were always practically engaged, in the day-to-day work of building the road, through a much more embodied relationship with the enchantment and frustrations of material processes."⁴⁰ I al dets besvær er vejbygning eller udretning af åer et praktisk arbejde, der forløber ud fra en forestillet plan, som en teknisk ekspert har formuleret og beregnet. Igen er det styring af den fysiske verden mod et bestemt mål. Hos Harvey og Knox er udbygningen af vejnettet, som et fortryllesprojekt, der lover økonomisk udvikling, lige så var der også i Åmosen tale om en fortryllelse, der kom til syne materielt gennem ombygningen og udbygningen af landskabet.⁴¹ Derfor skal afvandingen forstås som et infrastrukturprojekt, der lovede et nyt landskab, men som ikke forholdt sig til den praktiske anvendelighed af arealerne. Dette måtte komme senere og udformes af den

39 Hedeselskabets arkiv. Sagsmapper 888 – Aamosen.

40 Harvey og Knox 2016, 69.

41 Harvey og Knox 2016.

888 Åmosen.

15.

Støbning af dæk
i 1. sektion. 10/8 1957.

Støbning af dæk og vægge
i 1. sektion. 10/8 1957.

Blandemaskiner og
betonpumpe. 10/8 1957.

Side i projektets fotomappe, som viser arbejdet omkring anlæggelsen af tunnelen. I mappen findes fotos fra begyndelsen til afslutningen af udretningen af åen, samt anlæggelsen af tunnelen. Kilde: Hedeselskabets arkiv. Sag 888, Åmosen.

enkelte lodsejer. I stedet blev fremtiden for landbruget dermed koblet til adgangen til jord – af mere eller mindre tvivlsom kvalitet. I praksis blev udretningen af åen blev ikke koblet til andre dele af samfundet end landbrugere og i særdeleshed lodsejere. Alligevel var det et arbejde, der byggede på forestillinger om, hvad der syntes nødvendigt og håbefuldt for et sted – og af den årsag rakte det også bredere ud end blot blandt lodsejerne.

Arbejdskraft og økonomi – samtidens blik på ressourcer og nødvendighed

Hvis det moderne samfund og landbrugs udvikling beroede på infrastrukturel planlægning som en nødvendighed, falder Åmose-projektet ud som en gøgeunge, fordi der netop lokalt blev spurgt til og ytret kritik over for projektets nødvendighed og selve grundlaget for projektets økonomi og nytte. Både før og under projektet faldt de kritiske røster i tre spor: For det første spørgsmålet om hvorvidt arealerne overhovedet ville blive gode nok til agerbrug. For det andet spørgsmålet om lødigheden i projektets økonomi og lodsejernes fremtidige afskrivninger af statsstøtten. For det tredje det samfundsøkonomisk forsvarlige i at bruge arbejdskraft på et projekt, der ville flytte arbejdere væk fra den spirende industriudvikling i egnens større byer. Kritikken bevægede sig dermed på flere planer samtidig, og deltagerne kom fra både lodsejere, ingeniører og det private erhvervsliv.

Det samlede anlægsprojekt blev beregnet til 5 mio. kr., som skulle fordeles som 55 % tilskud fra staten og 45 % finansieret som lodsejerbetaling som lån med afbetaling over 30 år. Det var den forrentning den nye jord skulle kunne betale. De enkelte lodsejeres udgifter blev beregnet på baggrund af en partsdeling, hvor parternes andel blev fastsat på baggrund af sænkningen af vandspejlet og matriklens størrelse. Man betalte altså for effekten af afvandingen på egen jord, som blev beregnet ud fra vandafstrømning på de enkelte matrikler. Dette sidste punkt vakte kritik blandt lodsejere, der ikke stolede på, at der reelt ville komme bedre landbrugsjord. Flere mente, at på netop deres arealer ville en yderligere afvanding af åen forværre jorden fordi deres enge ville blive for tørre til brug for høslæt og afgræsning.⁴² Andre igen ville naturligvis få tørrere jorder, som så kunne udnyttes mere effektivt – forstået som korndyrkning- men samlet måtte alle lodsejere forvente, at projektet skadede en del af jorden og forbedrede andre matrikler. Der var selv for fortalere ikke tale om en entydig forbedring af landbrugets muligheder i området. Projektets økonomi var usikker hele vejen igennem. Det er tydeligt nu, og var også tydeligt i samtiden. Fra ingeniørerne selv lød protester mod projektet og dets økonomiske gevinster eller mangel på samme. I en længere artikel i Berlingske Aftenavis

42 Rigsarkivet. Statens Landvindingsudvalg. 1073. 1940-1972. Projekter. Aamosen 1411a og 1411b.

i januar 1957 gennemgik et medlem af Ingeniørforeningen en række projekter med henblik på at vise, at de ikke var rentable, men at der reelt var tale om skatteyderbetalt støtte til landbrug og i Åmosens tilfælde – støtte til at gøre flere tørv tilgængelige. Særligt kritisabelt var det ifølge ingeniøren, at Åmose-projektets beregninger var lavet ud fra gamle råstofpriser, ligesom oliepriserne ikke var justeret. Det lille forventede økonomiske overskud svandt derfor ind til ingenting, hvis man tog disse i betragtning. I hans optik var det således skatteyderne, der betalte regningen for afvandingen.⁴³ Omvendt lå støtten til landbrugets afvanding i tråd med både hidtidig grundforbedringspolitik, ligesom statsstøtten flugtede med andre europæiske landes fokus på statsstøttet landbrugsudvikling.⁴⁴ Landbrugets fremtidige muligheder var således tidligt koblet til direkte eller indirekte økonomisk støtte fra staten.

Som nævnt var projektet skabt for at sikre egnens landbrug for fremtiden, men undervejs i projektet, var det en arbejdsplads og aftager af arbejdskraft i de år, det tog at gennemføre afvandingen. I kontrakten anførte Statens Landvindingsudvalg det som et krav, at arbejdet blev udført af arbejdere anvist af den offentlige arbejdsanvisning. Passagen i kontrakten lød:

”De beskæftigede arbejdere betragtes, så længe arbejdet varer, som tilmeldt den offentlige arbejdsanvisning som arbejdssøgende og må derfor efter vedkommende anvisningsmyndigheds bestemmelse omgående afgå fra arbejdet, såfremt deres arbejdskraft måtte være nødvendig ved landbrug, industri, boligbyggeri eller det private erhverv i øvrigt.”⁴⁵

Derfor forblev spørgsmålet om arbejdskraft og prioriteringer aktuelt under hele projektets udførelse, for arbejdet med Åmose-projektet, og særligt konstruktionen af tunnelen gennem skoven ved Bromøllekro krævede arbejdskraft, der blev hyret blandt lokalområdets arbejdsmænd. Disse var også beskæftiget som landarbejdere, hvilket gjorde, at de ikke arbejdede under høhøsten, samt ved roeoftagningstid.⁴⁶ Som sådan er der ikke noget overraskende i punktet om at bruge lokale arbejdsløse til udførelsen af projektet. Støtte til dræning og landvinding var fra begyndelsen i 1921, og særligt fra 1933, fokuseret på at sikre både landbrugsarealer, samt modvirke arbejdsløshed og sikre arbejdspladser i landbruget.⁴⁷ Indlejret i dette var der fra begyndelsen været en opdeling mellem landbrug og erhverv – herunder særligt erhverv, der var afhængigt af ufaglært arbejdskraft sat over for landbrugenes behov for medhjælp.

Arbejdskraftargumentet blev også anvendt af lokale modstandere af Åmose-afvandingen. Skibsreder A.P. Møller, ejer af det lokale gods, Katstrup, skrev for eksem-

43 Jespersen 1957.

44 Helmer Pedersen 1971, 441f; Knudsen 2009, 52f.

45 Hedeselskabets arkiv. Sagsmapper 888 – Aamosen. Kontrakter.

46 Hedeselskabets arkiv. Sagsmapper 888 – Aamosen. Tilsynsrapporter.

47 Landbokommissionen af 1960 1964, 21.

pel direkte til direktøren af Det danske Hedeselskab, Niels Basse, at det i hans optik var samfundsmæssigt uforvarsligt at poste penge i et afvandingsprojekt, når der ikke ligefrem var arbejdsløshedsproblemer, men snarere arbejdskraftsproblemer. I hans optik burde arbejdsstyrken reserveres til væsentlige projekter til nytte for samfundet.⁴⁸ Ironisk nok blev projektet blev igangsat, mens der i 1958 var fuld beskæftigelse. Fortalerne for afvandingsprojektets nødvendighed kunne altså ikke styrke deres argumenter med arbejdsløshedsargumentet, sådan som mange andre landvindings- og dræningsprojekter ellers var blevet gennemført på baggrund af. Af den årsag fyldte landbruget og landbrugsjorden en del i fasen op til igangsættelsen, hvor fortalerne især betonede et argument om, at det ville være spild af ressourcer ikke at dræne og afvande området.

Så langt henne i projektet som i juni 1960 var der overvejelser om projektets rentabilitet overfor brugen af arbejdskraft. På denne tid var projektets økonomi og arbejdskraftbehov igen til diskussion. Ved et møde mellem arbejdsanvisningskontorerne i Slagelse og Holbæk samt entreprenørfirmaet blev arbejdsstyrken diskuteret, da ”mødet var arrangeret for at skaffe klarhed over, hvorvidt arbejdet med Åmosens afvanding p.g.a. arbejdsforholdene i almindelighed og olieraffineriet ved Kalundborg i særdeleshed burde standes helt eller i hvilken udstrækning, det kunne påregnes fortsat.”⁴⁹ Spørgsmålet gik altså på, om det var forsvarligt at reservere lokal arbejdskraft til projektet, når nu industrien også manglede folk. Industriens udvikling var dermed ved at trumfe landbrugets udbygning. De korte overvejelser understreger, at landvindingsprojekter også altid var arbejdsunderstøttelsesprojekter. Stillet groft op, kan man sige, at det danske landskab er blevet grundigt forandret for at sikre, at folk havde noget at lave. Hvis ikke, der var andet at lave, var der mulighed for at grave en grøft eller en kanal eller plante et læhegn.⁵⁰ Så snart arbejdsudbuddet var højt, dalede relevansen af landbrugets udvikling i den offentlige diskussion.

Alligevel var der ikke for alvor diskussioner om at standse projektet. I stedet måtte Det danske Hedeselskab på vegne af lodsejerne ansøge Statens Landvindingsudvalg om forhøjelse af støtten til projektet, da det i slutfasen viste sig, at projektet ville blive 1.1. mio. kr. dyrere end antaget på grund af forsinkelserne ved de mange jordskred undervejs, hvor det plastiske ler drillede, samt større erstatninger til private brøndejeere, samt andre lodsejere, hvis jord på en eller anden måde var blevet skadet under arbejdet.⁵¹

I juni 1962 var projektet som nævnt indledningsvist gennemført, og der indfandt sig en ny stabilitet i Åmose-området, hvor tunnelen og den lange lige å blev til det nye, velkendte landskab. Projektet havde påvirket en del lodsejere i den tid, det stod

48 Hedeselskabets arkiv. Sagsmapper 888 – Aamosen. Brev fra A.P. Møller til Niels Basse. 9. september 1954.

49 Hedeselskabets arkiv. Sagsmapper 888 – Aamosen. Tiilsynsrapport, 11.6.60.

50 Pedersen 1971.

51 Rigsarkivet. Statens Landvindingsudvalg. 1073. 1940-1972. Projekter. Aamosen 1411a og 1411b. Statens Landvindingsudvalg møde 1418. Ansøgning om forhøjelse af anlægssum 2. maj 1962.

på, men selve ideen om at landskabet skulle forandres forsvandt ud af den offentlige bevidsthed, så snart projektet var i gang.

Diskussion: Skalaer, lokale forhold og den konkrete fremtid

De to eksempler, jeg har skitseret oven for, har åbenlyse forskelle. Den ene er en plan på papir, den anden har forandret en egn og omformet et landskab. Det ene projekt tog aktivt stilling til det samfund, der omgav det. Det andet projekt var forankret i en snæver interessesfære, hvor råderetten havde sidste ord, men var godt støttet af en generøs stat. Begge har fremtidsperspektiver som udgangspunkt, men handlerum og indflydelse til forskel.

Åmose-projektet blev aldrig for alvor diskuteret som en del af den egn, det foregik i. I afvandingen af Åmosen tegner sig der derfor et omrids af tekniker-ekspertens rolle som rådgiver og udfører i og af ombygningen af det danske landskab. En rolle som ingeniørerne nok har taget, men som også gennem aktiv politik er blevet dem givet. Ved at prøve at forstå tekniker-eksperten som landskabsforvalter kan vi nuancere de fortællinger, hvor den intensiverede landbrugsdrift har fået ansvaret for miljøets og landets forandringer, eller modsat hvor Det danske Hedeselskab er blevet udnævnt som den entydige synder.⁵² I stedet bør man måske rette blikket mod de sammenfiltringer enhver areal- og landskabsforvaltning består af for derigennem at forstå, hvorfor noget får magt over for andet.⁵³ I tilfældet Åmosen lader det til, at da først projektet nåede et vist stadie, kunne det ikke aflæses eller ændres, til trods for dets usikkerhed.

Det er tydeligt, at Egnspanen fik ret i visse dele – der blev f.eks. udbygget en ganske stor industriby i Kalundborg, ligesom Storebæltsforbindelsen kom, og privatbilismen steg og er fortsat stigende. Dengang som nu er det tydeligt, at på det mere konkrete plan prøvede infrastrukturplanlægning at imødegå fremtidens ønsker og lovede forbedringer af de fysiske forhold.⁵⁴ Dermed bliver infrastruktur en måde at konkretisere fremtiden gennem materielle forandringer. Men det er ofte også forbundet med store udgifter og praktiske problemer og dilemmaer. En del infrastrukturudvikling er omdiskuteret og møder modstand og bliver problematiske.⁵⁵ For at løse problemerne og bløde op for modstanden, kan løftet om forbedring kobles til den tidligere omtalte

52 Hansen 2008.

53 Jessen 2021.

54 Larkin 2018. Jeg har også tidligere behandlet problematikken sammen med Signe Skjoldborg Brieghel. Se: Brieghel og Jessen 2023.

55 F.eks. den planlagte 3. Limfjordsforbindelse <https://www.vejdirektoratet.dk/projekt/3-limfjordsforbindelse> (besøgt 08/10/2024) samt de gentagne forslag om en fast forbindelse over Kattegat, som har foreninger, der taler for og imod: <https://kattegatforbindelse.dk/> og <https://oestjydermodkattegatforbindelsen.dk/linjefoering/> (besøgt 08/10/2024).

„fortryllelse”, der skaber en særlig stemning omkring et projekt – uanset om det er forudset til at fejle.

Den dag i dag står Bromølle Tunnellen ved Bromølle kro og er garant for stadig afvanding af Åmosen. Her bor nu en del flagermus, og hvis man booker billet, kan man komme på tur gennem tunnelen et par gange om året. Landbrugsjorden, som projektet skulle fremskaffe, blev aldrig god. Det er nemt at pege på de mange tunge, økonomiske interesser, der er bundet op i landet gennem jordpriser og ejendomme. I landbrugsstudier har henvisningen til ”strukturudviklingen” været en gentagen forklaringsmodel for, hvordan og hvorfor afvandringen fra landbruget og landbrugenes arealmæssige vækst og udformning har forandret sig.⁵⁶ Her har det været en spiral af stigende udgifter, faldende indtægter og samfundsmæssig forandring, der skabte forandringer i brugs- og gårdstørrelser. Strukturudvikling som begreb indeholder dog en determinisme, som i min optik slører, hvad der også forandrede sig – nemlig landbrugets jord og dets forhold til resten af samfundet. Derfor bliver strukturudvikling som fænomen for alvor interessant, når man kobler landbrugets udvikling til al anden samtidig udvikling, fordi de gængse fortællinger om landbruget dermed nuanceres og udfordres. Strukturudviklingen foregik ikke af sig selv og uden for et sted, men var også bundet op på forholdet til jorden og stedet.

Fremtiden blev altså bygget om, den blev bare ikke til det, man havde tænkt den til at være. Landbrugets forståelse af fremtiden var, som jeg har vist ovenfor, i høj grad konkret fremtid, som den blev lavet af og i jorden af teknikere-eksperter gennem kulturteknikken. Tekniker-eksperter som figur er i denne artikel blevet eksemplificeret ved ingeniørerne fra Det danske Hedeselskab. De mange målinger og præcise instrukser fra Det danske Hedeselskabs vandbygningsingeniører til entreprenørerne og arbejdsmændene udkrystalliserede teknikken og forankrede den i landskabet. I både den immaterielle egnsplanlægning og i den konkrete afvanding var teknikken som mulighed og redskab i centrum. I netop dræning og afvanding mødtes teknologien med interessen for national forsyningssikkerhed, samt landbrugets selvforståelse som en uomgængelig del af nationen – også i fremtiden.⁵⁷ Dræning skal derfor i denne sammenhæng forstås som et infrastrukturprojekt, som lovede forbedringer, og hvis fortalere skabte en fortryllelse, der fik projektet igennem.

Samtidig ses det, at selv i et stort projekt som afvandingen af Åmosen blev landbrugets problematikker ikke set i sammenhæng med anden samtidig udvikling. I dokumenterne fra Åmosen fremgår, at det der foregik lokalt, kun sjældent blev holdt op mod en større skala. De lodsejere, der protesterede mod projektet, protesterede i høj grad ud fra egne økonomiske eller æstetiske interesser, men på beslutningsniveauet, i Statens Landvindingsudvalg, var der ikke tvivl om nødvendigheden. I for sig er der heller ikke tale om landbruget som samlet erhverv, men om landbrug som brug af

56 Hansen 2016.

57 Adas 2006, 8; Helmer Pedersen 1971, 440–43.

jord. Som beskrevet fyldte den praktiske anvendelse af jorden efter afvandingen meget lidt i planlægningen og udførelsen af afvandingen. I Egnspanen for Vestsjælland var landbrug nok et erhverv, men kun i kraft af en bisætning og en bemærkning om visse jorders høje kvalitet. Hvad der konkret skulle foregå i fremtidens landbrug, blev end ikke forestillet. Fremtidens landbrug var en direkte fortsættelse af den hidtidige udvikling, selvom det er tydeligt på afstand, at der var store forandringer i den praktiske hverdag. Denne problematik ses også i dag i Åmosen.

I kommunerne omkring Åmosen arbejdes der nu aktivt for at udtage de drænedes jorder, der mestendels består af kulstofrige tørvejorder, ud af landbrugsproduktion og vådlægge dem. Disse jorder er i kraft af de seneste års lovforslag og vedtagne love blevet hyperrelevante, fordi de udleder både metan, lattergas og kuldioxid. Ved at tage dem ud af drift og vådlægge dem, regner politikere og forskere med, at emissionerne kan stoppes.⁵⁸ Dermed er landbrugets fremtidige arealanvendelse igen til debat ud fra et teknocentrisk perspektiv. Ligesom i afvandingens tid, hvor teknocentrismen viste sig i de mange minutiøst beregnede fald, styrt og opmålinger, der skulle sikre kanalarbejdets fremdrift, sætter man i dag lid til tekniske indgreb i køernes maver og nye afgrødetyper, når samtalen falder på landbrugets fremtid.⁵⁹ Udtagning af landbrugsjord beror på beregninger og målinger af emissioner og udledningstal, ligesom kvælstofindholdet i de tidligere dyrkede jorde skal indregnes, fordi kvælstoffet vil blive udvasket til åer, søer og fjorde, hvis vandstandene rundt om i landet skal stige. Det er igen fremtidsforestillinger, som skal ud at leve og implementeres lokalt – hvor lodsejere og beboere skal overbevises om planer og forslag om forandring på netop deres jord. Her viser lokal modstand mod store projekter sig ofte – i Åmosens tilfælde har der siden begyndelsen af 1990'erne været diskuteret naturgenopretning, men intet stort projekt er blevet gennemført.⁶⁰ Reel forandring af landskabet der afhænger igen af tunnelen, fordi den stadig sikrer afvanding. Fjerner man tunnelen, vil Åmosen formodentlig igen blive våd. Igen lader det dog til, at der kun er spæde forsøg på at tænke udtagningen ind i de større planlægningstanker, men at også vådlægningen af de dengang drænedes jorder igen afhænger af ejeropbakning og enkeltpersoners engagement.

58 Klimarådet 2024.

59 Dette ses også i forskningsverdenens fondsbevillinger. F.eks. Aarhus Universitets Landcraft Center eller Sustainscapes: <https://bio.au.dk/forskning/forskningscentre/sustainscapes/forskning> (besøgt 26/06/2024) og <https://land-craft.dk/>. (besøgt 15/02/2024).

60 Jørgensen og Bang 2001.

Litteratur

- Adas, Michael 2006: *Dominance by Design*. Harvard University Press.
- Andersson, Jenny 2018: *The Future of the World: Futurology, Futurists, and the Struggle for the Post Cold War Imagination*. Oxford University Press.
- Bijker, Wiebe E. 2007: "Dikes and Dams, Thick with Politics". *Isis* 98:1, s.109–23. <https://doi.org/10.1086/512835>.
- Brieghel, Signe og Jessen, Nina Toudal: 2023: "Fjorden under jorden: Grundforbedringsprojekter og historisk dødvande i Vejle og Hjarbæk fjerde." *Kulturstudier*, 2023:2, s. 51-74. <https://doi.org/10.7146/ks.v2023i2.142681>
- Fritzbøger, Bo 2017: "Det åbne lands kulturhistorie". Peter Vestergaard og Hans Dresig (red.): *Naturen i Danmark. Det åbne land*, bd. 2. Gyldendal, s. 27–68.
- Gjerloff, Anne Katrine, Anette Faye Jacobsen, Ellen Nørgaard, og Christian Ydesen 2014: *Da skolen blev sin egen: 1920-1970*. Aarhus Universitetsforlag.
- Graham, Stephen, og Nigel Thrift 2007: "Out of Order: Understanding Repair and Maintenance". *Theory, Culture & Society* 24:3, s.1–25. <https://doi.org/10.1177/0263276407075954>.
- Gaardmand, Arne 1993: *Dansk byplanlægning 1938-1992*. Arkitektens Forlag.
- Hansen, Henning Otte 2016: "Dansk landbrugs strukturudvikling siden 1950–i internationalt perspektiv". *Landbohistorisk Tidsskrift* 13. s.1–28.
- Hansen, Kjeld 2008: *Det tabte land. Den store fortælling om magten over det danske landskab*. Gad.
- Harvey, Penelope, og Hannah Knox 2016: "The Enchantments of Infrastructure". **Dimitris Dalakoglou**, og **Penelope Harvey** (red.): *Roads and Anthropology*. Routledge, s. 63–78.
- Helmer Pedersen, Erik 1971: *Hedesagen under forvandling: Det Danske Hedeselskabs Historie 1914-1966*. Gyldendal.
- Holbæk Amts Venstreblad* 1939: "Skynd dig, om føje år Aamosen som en kornmark staar.", 31. august 1939.
- Holbæk Amts Venstreblad* 1953: "Reportage fra Åmosens ruiner", 27. maj 1953.
- Holbæk Amts Venstreblad* 1954: "Afvandingen af Aamosen vil koste nær ved 5 mill. kr", 9. oktober 1954.
- Høst, Jeppe, og Sille Radoor Larsen 2016: "Ansvar for egen egn." *Kulturstudier*, 2016:1, s. 1-27. <https://doi.org/10.7146/ks.v7i1.24057>.
- Illeris, Sven. 1998: "En geograf i landsplanlægningen". *Byplanhistorisk Skriftserie*, nr. 40. Dansk Byplanlaboratorium, s.15–20.
- Illeris, Sven 2014: "Centraladministration og byplanlægning. 1938- ca. 1975". *Byplanhistorisk Skriftserie*, nr. 73. Dansk Byplanlaboratorium, s. 7-87.
- Jasanoff, Sheila, og Sang-Hyun Kim. 2015. *Dreamscapes of modernity. Sociotechnical Imaginaries and the Fabrication of Power*. University of Chicago Press.

- Jensen, Ole B. og Ib Jørgensen 2000: "Danish Planning: The Long Shadow of Europe". *Built Environment (1978-)* 26 (1):31-40.
- Jespersen, Anders 1957: "Hedeselskabet og Landvindingen". *Berlingske Aftenavis*, 26. januar 1957.
- Jessen, Nina Toudal 2021: *Jord og landskab: Relationelle landskabsforandringer i det 20. århundrede*. København: Københavns Universitet, Saxo-Instituttet.
- Jørgensen, Arne, og Lars Bang 2001: *Åmosen – Vestsjællands grønne hjerte: handlingsplan for naturgenopretning og beskyttelse af kulturmiljøet i den østre del af Store Åmose*. Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen.
- Kaufmann, Erik, og Stefan Ott (red) 1968: *Mennesker og planlægning*. Gyldendal.
- Klimarådet 2024: *Danmarks fremtidige arealanvendelse*. Klimarådet.
- Knudsen, Ann-Christina L 2009: *Farmers on Welfare: The Making of Europe's Common Agricultural Policy*. Cornell University Press.
- Koselleck, Reinhart 2018: *Sediments of Time. On Possible Histories*. Oversat af Sean Franzel og Stefan-Ludwig Hoffmann. Stanford University Press.
- Kristensen, Thorkild. 1966: "Planlægning – som internationalt samfundsproblem". Henning Fonsmark og Aksel Lassen (red.): *Planlægning af Danmark*, Berlingske Forlag. s. 107-14.
- Køber, Jesper Vestermark 2024: *Det nære demokrati. Kampen om 1970ernes Danmark*. Syddansk Universitetsforlag.
- Landbokommissionen af 1960 1964: "Betænkning. Del II. Om grundforbedring". 354.
- Larkin, Brian 2018: "Promising Forms: The Political Aesthetics of Infrastructure". Hannah Appel, Nikhil Anand, og Akhil Gupta (red.): *The Promise of Infrastructure*. Duke University Press, s. 175-202.
- Lyager, Poul, og Ole Thomassen 1962: *Vestsjælland. Program for en Egnspanlægning*. Kalundborg.
- Meiske, Martin 2021: *Die Geburt des Geoengineerings: Großbauprojekte in der Frühphase des Anthropozäns*. Wallstein Verlag.
- Mohr, Jens Christian 2008: "Fra udørk til pløjeland. Reguleringer af Åmose Å fra 1700-tallet til 1960'erne." Lisbeth Pedersen (red): *Åmosen. Et kulturhistorisk skatkammer*. Årbog for kulturhistorien i Nordvestsjælland. Historisk Samfund for Nordvestsjælland, s. 165-181.
- Møllgaard, Johannes 1977: "Egnsudviklingspolitik i 25 år". *Dansk Byplanlaboratoriums Skrift*, nr. 14.
- Møllgaard, Johannes 1981: "Regionplanlægning i Danmark". *Regionplanlægning, offentlig debat og levevilkår. En artikelsamling*, Statens Byggeforsknings Institut.
- Nielsen, H.K. 1930: "Aamosens afvanding". *Hedeselskabets Tidsskrift*. nr. 20. s. 297-307.
- Olesen, Kristian, Daniel Galland og Line Hvingel 2016: "At ikke-planlægge ved hjælp af kort". *Geoforum Perspektiv*. 15:27 s. 61-69.

- Stenak, Morten 2005: *De inddæmmede landskaber: En historisk geografi*. Landbohistorisk Selskab.
- Svenningsen, Stig Roar, Mads Linnet Perner, Gregor Levin, og Geoff Groom 2022: "Investigating land area categories in large-scale historical topographic maps in relation to analysing land use and land cover changes". *e-Perimetron*. 17:2, s.71-85.
- Uekötter, Frank 2018: "Techniker an Der Macht. Der Ingenieur-Politiker Im 20. Jahrhundert". *Historische Zeitschrift*. 306:2, s. 396-423. <https://doi.org/10.1515/hzhz-2018-0010>.
- Van Laak, Dirk 2008: "Planung. Geschichte und Gegenwart des Vorgriffs auf die Zukunft". *Geschichte und Gesellschaft* 34:3, s. 305-26. <https://doi.org/10.13109/gege.2008.34.3.305>.
- Vejre, Henrik 2016: "Efterkrigstidens planlægning og forvaltning af de grønne områder". Casper Christiansen, Henning Bro, Peter Damgaard, Lisbeth Hollensen, Darius Monfared, Lise Skjøt-Pedersen, Jeppe Tønsberg, Henrik Vejre, og Anne-Sofie Wiil (red.): *Den grønne metropol. Natur- og rekreative områder i hovedstadsmetropolen efter 1900*, Frydenlund Academic, s. 283-345.

Utrykte kilder

- Sagsmapper "888-Aamosen", Kulturteknisk afdeling i Hedeselskabets arkiv. WSP Høje-Taastrup.
- Rigsarkivet. "Statens Landvindingsudvalg. 1073. 1940-1972. Projekter. Aamosen 1411a og 1411b".

Websteder

- <https://bio.au.dk/forskning/forskningscentre/sustainscapes/forskning>.
Set 26. juni 2024.
- <https://land-craft.dk/>. 15. februar 2024.
- <https://kattegatforbindelse.dk/> Set 08. oktober 2024.
- <https://oestjydermodkattegatforbindelsen.dk/linjefoering/>
<https://ordnet.dk/ods/ordbog?select=Kulturteknik&query=kulturteknik>.
Set 5. april 2024.
- <https://www.vejdirektoratet.dk/projekt/3-limfjordsforbindelse>.
Set 8. oktober 2024.

English Summary

No plans or no land: Agriculture and land use planning in 1960s Denmark.

This article analyses the understanding of future land use in Western Zealand, Denmark in the beginning of the 1960s. It shows how physical planning discussions omitted agricultural land use from its vision of the future, which was reserved predominantly for industrial development. Simultaneously, however, at the time and in Western Zealand a large drainage project aimed at producing new agricultural land for future use. These two contrasting examples are used for discussing how agriculture never entered the immaterial planning at societal level, while the actual future land use was prepared for through drainage projects.